

Prof. dr hab. Cezary Kukło
Profesor zwyczajny
w Instytucie Historii i Nauk Politycznych
Uniwersytetu w Białymstoku

Ocena

rozprawy doktorskiej mgr Justyny WIECZOREK

pt. *Obraz relacji rodzinnych szlachty polskiej w testamentach czasów saskich*, Kraków 2016, s. 208, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Bożeny Popiołek w Instytucie Historii Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie

W ostatnich 15 latach obserwujemy w rodzimej historiografii niespotykany wcześniej rozwój badań poświęconych najmniejszej komórce społeczno-demograficznej, bez względu na epoki historyczne. Stanowi to pewien przełom w dotychczasowych studiach z zakresu historii społecznej. Zdynamizowanie prac z zakresu szeroko rozumianej problematyki rodzinnej przyniosły, początkowo studia ukierunkowane bardziej na struktury demograficzne i gospodarcze (np. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008; *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012, *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014), a następnie prace nastawione bardziej na śledzenie problematyki istotnych przemian historyczno-kulturowych, które wyznaczają rytm życia człowieka w rodzinie (dobrym przykładem są tutaj tomy: *W kręgu rodziny epok dawnych: Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014; *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015). Warto przy tym zwrócić uwagę na szeroką podstawę źródłową dotychczasowych studiów, wśród której odnajdujemy księgi metrykalne trzech serii: ślubów, chrztów i pogrzebów, prestatystyczne spisy ludności, testamenty, źródła skarbowo-podatkowe, inwentarze, pamiątniki, korespondencję, literaturę piękną a nawet anonsy prasowe. W stale powiększającym się z roku na rok dorobku polskiej historiografii w tym zakresie, dają się

jednakże zaobserwować także spore luki badawcze, wymagające szybkiego wypełnienia. Tym szybszego, że historiografia światowa poświęcona dawnej rodzinie nie zwalnia tempa i każdego roku obfituje w nowe studia. Z całą pewnością, jedną z nich jest symboliczne zaledwie uwzględnianie emocji i uczuć jakie towarzyszyły przy powstawaniu nowej rodziny, w trakcie jej trwania, a następnie jej rozpadu. Jeżeli coś więcej wiemy na ten temat do tej pory, to raczej relacje i uczucia zachodzące między rodzicami i ich potomstwem w okresie bardziej dzieciństwa niż dorosłości (zob. np. *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1, red. M. Dąbrowska, A. Klonder; cz. 2, red. E. Mazur, Warszawa 2002-2003). Dlatego bardzo dobrze się stało, że doczekaliśmy się pracy doktorskiej autorstwa mgr Justyny Wieczorek, która powstała z „... chęci odzwierciedlenia przede wszystkim emocji, uczuć, a także potyczek codziennego życia w rodzinie szlacheckiej czasów saskich.” (*Wstęp*, s. 5), choć można było oczekiwać bardziej jednoznacznego sformułowania celu rozprawy.

Podstawę źródłową stanowią przede wszystkim rękopiśmienne testamenty szlacheckie, które autorka zebrała w trakcie pracochłonnych kwerend w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Narodowym w Krakowie oddział na Wawelu, a także w bibliotekach: Zakładu Narodowego Ossolińskich we Wrocławiu, Uniwersytetu Warszawskiego, Jagiellońskiej oraz Naukowej PAN i PAU w Krakowie. Jak wynika z załączonej *Bibliografii* pracowała ona także w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie i tamtejszej Bibliotece im. W. Stefanyka (s. 187-188). Ponadto spożytkowała ona cały szereg testamentów szlacheckich już opublikowanych zarówno w całych tomach źródłowych (12), jak i pojedyncze (4), *Bibliografia*, s. 189-190. W sumie mgr J. Wieczorek zebrała 585 testamentów szlacheckich. Jednakże swoje szczegółowe analizy zawarte w rozprawie doktorskiej oparła bezpośrednio na 150 (s. 12-13), które stanowią nieco ponad jedną czwartą przez nią zgromadzonych. Doceniając trud kwerend archiwalnych autorki, także zagranicznych, nasuwa się jednak pytanie, co stało u podstaw zrezygnowania z włączenia do bezpośrednich analiz blisko $\frac{3}{4}$ zgromadzonego materiału źródłowego, który – nie ukrywajmy – dość wyraźnie zawęził możliwości obserwacji badawczej. Autorka nie wyjaśnia czytelnikowi podjętej decyzji. Przy tej okazji, chciałbym sformułować jeszcze jedną uwagę. Sporo miejsca, w dobrze skonstruowanym *Wstępie*, dowodzącym bardzo dobrej znajomości literatury przedmiotu, poświęcono wartości źródłowej i tym samym możliwościom badawczym testamentów, ale dobrze już rozpoznanych za sprawą studiów profesor Bożeny Popiołek. Natomiast zabrakło w nim podstawowych informacji jak np. owe 150 eksplorowanych testamentów rozkłada się terytorialnie (chodzi nam tutaj o zakres

terytorialny badań, nigdzie w pracy nie wzmiankowany), a także analizę informującą o zamożności testatorów i ich płci. Nie chodzi przy tym o szczegółowe studia dotyczące zgromadzonego majątku testatorów (mam świadomość że wymagałoby to całego szeregu prac), ale np. o informację ile z wykorzystanych przez autorkę testamentów można określić umownie jako magnackie, średniej i ubogiej szlachty, przyglądając się np. urzędom, które sprawowali.

Doktorantka spożytkowała także, co warto zauważyć pozytywnie, pokaźnych rozmiarów literaturę przedmiotu, przede wszystkim w języku polskim 206 pozycji i 3 artykuły w języku angielskim. Jeśli miałbym się upomnieć o którąś z ciekawszych pozycji nie dostrzeżonych przez doktorantkę, to wskazałbym na jedną z ostatnich, ale jakże cenną książkę A. Wyczańskiego, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, z wybornymi rozdziałami: *Rodzina, Wychowanie, Dom i otoczenie, Folwark szlachecki* (s. 35-110).

Konstrukcja rozprawy doktorskiej mgr J. Wieczorek jest prawidłowa. Składa się ona z: wstępu, 4 rozdziałów merytorycznych zakończenia, bibliografii, oraz zamieszczonego po spisie treści - wykazu skrótów.

Rozdział I (s. 15-55), bardzo słusznie potraktowała autorka jako swoisty, merytoryczny wstęp do rozprawy, w którym scharakteryzowała dogłębnie podstawy prawne funkcjonowania najmniejszej szlacheckiej komórki społecznej w dobie saskiej. Rozdział ów, jest tym bardziej uzasadniony, gdyż mgr J. Wieczorek operuje testamentami nie tylko w skali Korony ale także np. Litwy, gdzie obowiązywały odmienne świeckie przepisy prawne dotyczące zawierania małżeństwa (np. uposażanie kobiet), czy też dziedziczenia i spadkobrania. Istotne jest przy tym, obok zwrócenia uwagi na specyfikę, szlacheckiej społeczności, podkreślenie powinności prawnych względem poszczególnych członków rodziny, a także różnego rodzaju zobowiązań na rzecz osób niespokrewnionych. Dobrze się też stało, że owe ramy prawne zostały przez autorkę poprzedzone ogólną charakterystyką funkcjonowania samej rodziny szlacheckiej, w tym także jej strukturom demograficznym (s. 15-30).

Treść rozdziału II (s. 56-101), z jednej strony nawiązuje po trosze do problematyki prawnej zawartej we wcześniejszym rozdziale, gdyż dogłębnie charakteryzuje obowiązującą ówczas specyfikę dwóch porządków spadkobrania (beztestamentowego i testamentowego), z drugiej, szczegółowo opisuje budowę i zakres dyspozycji testamentowych. Należy pozytywnie zauważyć, że o ile treść wcześniejszego rozdziału, w zasadniczym stopniu była oparta na właściwym i krytycznym spożytkowaniu poznanej literatury przedmiotu, o tyle w wypadku rozdziału II, mamy tutaj już do czynienia z właściwą analizą zgromadzonego przez

autorkę materiału źródłowego, m.in. szeroko scharakteryzowane zagadnienie zapisów dożywocia. Tutaj także pomieściła doktorantka autorskie omówienie budowy testamentu i jak charakterystyki dotyczące dyspozycji testamentowych (s. 61-89), podobnie jak i podejmowanych zabezpieczeń prawnych majątku nieruchomego. W rozdziale tym, interesująco również wypadają partie tekstu oparte na analizie dzieła *Przewodnik testatora ...* autorstwa J. L. Czerwińskiego, do tej pory mniej znanego rodzimej historiografii.

Z perspektywy zasadniczego celu rozprawy mgr J. Wieczorek, tj. uchwycenia jakości więzi emocjonalnych charakterystycznych dla szlacheckiej rodziny doby saskiej, dwa kolejne rozdziały jej pracy doktorskiej są najistotniejszymi (rozdział III, s. 102-159; rozdział IV, s. 160-181). Kreśląc barwny, a przy tym zróżnicowany klimat wzajemnych relacji między wszystkimi członkami, nie tylko rodziny biologicznej, ale szerzej członkami gospodarstwa domowego (bardzo słusznie nie ogranicza ona swoich analiz do uczuciowych relacji między samymi małżonkami oraz ich potomstwem), doktorantka ma zarazem świadomość swoistych ograniczeń spożytkowanej przez nią podstawy źródłowej (np. s. 186). Nie jest to zbyt częsta postawa badawcza w gronie młodszych adeptów sztuki historycznej. Jednakże w tej barwnej paletce zróżnicowanych postaw emocjonalnych upomniałbym się o autorską ocenę, które z nich przeważały w tamtejszych rodzinach szlacheckich. Mając – i to podkreślam – na uwadze, że mgr J. Wieczorek bardzo krytycznie ocenia obyczajowość doby saskiej np. s. 5, z powołaniem jakże starej pracy J. Gierowskiego z 1953 r. Parę stron dalej stwierdziła ona wręcz: „W epoce saskiej zdecydowanie upadła i zdeprawowała się rodzina i związek małżeński.” (s. 39). Tymczasem, w moim przekonaniu, nie kto inny jak sami członkowie rodzin szlacheckich w dobie saskiej współtworzyli bezpośrednio jej obyczajowość. Czy można zatem mówić o rodzinie jako fundamentalnej wartości w życiu szlachty epoki saskiej (s. 186), i jednocześnie upadku obyczajów w tym czasie?

W jakże interesującej próbie zmierzenia się z zawartością testamentów w badaniach rodziną szlachecką, ważne, że doktorantka nie pominęła również i tych fragmentów treści, które obrazują jej funkcjonowanie od strony ekonomicznej. Można się tylko zgodzić z autorką kiedy pisze: „Codzienne otoczenie testatora kształtowali bowiem nie tylko bliscy, ale także i okoliczności, w których się testator znalazł, a które miały bezpośredni wpływ na niego i funkcjonowanie jego rodziny. [...] Mowa tu o sferze natury ekonomicznej, która przecież bezpośrednio wpływała na jakość życia członków rodziny, ale także na system wychowania, a co za tym idzie, system wartości przekazywanym z pokolenia na pokolenia.” (s. 160). Mgr J. Wieczorek dostarcza tutaj ciekawych informacji o roli własności ziemskiej w życiu codziennym i w przestrzeni ideologicznej stanu szlacheckiego, zwracając uwagę, że dobra

nieruchome były powodem do dumy i prestiżu każdej rodziny, manifestowanej wszem i wobec wszystkim. Nie zabrakło również przykładów omówienia lepszej i gorszej kondycji finansowej, także zaleceń rodzicielskich o wychowaniu i kształceniu dzieci.

W niektórych fragmentach pracy pożądana byłaby nieco dogłębniejsza znajomość spożytkowanej literatury, zaś miejscami większa spójność wypowiedzi. I tak, na s. 4 mgr J. Wieczorek pisze: „W moim przekonaniu, dotychczasowy stan badań **bardzo powierzchownie i krzywdząco** [podkreśl.-C.K.] utrwalił sposób postrzegania rodziny szlacheckiej w społeczeństwie staropolskim, jako komórkę społeczną opartą o interesy polityczne bądź majątkowe”, co może wskazywać, że autorka rewiduje znaczenie celów małżeńskich widzianych przez pryzmat interesów majątkowych. Tymczasem trochę dalej znajdziemy cały szereg jej wypowiedzi właśnie akcentujących rolę powiązań majątkowych i gospodarczych w procesie konstituowania nowej komórki rodzinnej, np. s. 23-24, 32 („Małżeństwa szlacheckie **stanowiły rodzaj transakcji** [podkreśl.-C.K.], której istotnym elementem był majątek, który miał być pomnożony w wyniku jej zawarcia”), 103 („Jednym z podatkowych bowiem dążeń szlachty w zawarciu małżeństwa była przecież chęć wzbogacenia się...”), 104 („Z uwagi na ekonomiczny charakter małżeństwa wśród rodzin szlacheckich,...”). Czytając uważnie, szczegółowe rozważania czytelnik odnajduje raz po raz stwierdzenia autorki wskazujące na ogromny i decydujący wpływ rodziców na małżeństwa swoich dzieci (s. 34, 103), co mogłoby sugerować, że oboje rodzice dożywali momentu ślubu swojego potomstwa, a wiemy, że tak nie było, częściej dotyczyło to synów szlacheckich żeniących nierzadko ok. 30 roku życia (zob. P. Laslett, *La parenté en chiffres*, „Annales ESC” 43, 1988, nr 1, s. 5-24). Kiedy autorka pisze o zabiegach rodziców ukierunkowanych „... na wprowadzenie „bękartów” do stanu szlacheckiego” (s. 26), warto spożytkować do omówienia tego problemu treść dzieła Waleriana Nekandy Trepki, *Liber generationis plebeanorum („Liber chamorum”)*, wyd. Wł. Dworzaczek, J. Bartyś, Z. Kuchowicz, Wrocław 1963.

Duża wartość poznawcza rozprawy doktorskiej mgr Justyny Wieczorek sprawia, że dostrzegam potrzebę opublikowania zawartych w niej wyników, choć nie ukrywam że wymagałaby ona w takim wypadku, pewnych, dodatkowych jeszcze przemyśleń i uzupełnień. Z tego też względu chciałbym poczynić kilka dalszych uwag, które powinny być pomocne przy przygotowywaniu jej do ewentualnego druku.

W dostarczonym maszynopisie znajdują usterki warsztatowe rozmaitej natury. I tak autorka, nie wiedząc czemu, poczynając od pierwszego przypisu aż po bibliografię stosuje błędny zapis pozycji bibliograficznych zamieszczonych w czasopiśmie naukowym np.

„Przegląd Historyczny”, „Kwartalnik Historyczny”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, poprzedzając je [w:], co powinno mieć miejsce jedynie w przypadku ich zamieszczenia w opracowaniach zbiorowych. W przypisie nr 96 na s. 28 winno być nie M. Bogucka, *Rodzina szlachecka* a M. Koczerska, *Rodzina szlachecka*. Przy niektórych pozycjach bibliograficznych odnoszących się do prac zawartych w tomach „Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa” błędnie podaje jako redaktora Andrzeja Wyczańskiego, powinien figurować Andrzej Karpiński np. przyp. 47 s. 18 (ten sam tom w przypisie wcześniejszym poprawnie), przyp. 57, s. 21; przyp. 62, s. 22 i dalej (te usterki pojawiają się także w zestawionych opracowaniach).

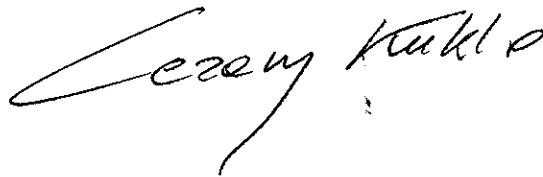
W załączonej bibliografii prace Bartłomieja Groickiego umieszczone w opracowaniach (s. 194), powinny znaleźć się w źródłach drukowanych; podobnie jak i dzieło Teodora Ostrowskiego, *Prawa cywilne narodu polskiego*, Warszawa 1784 (s. 201). Występują w niej także inne drobne usterki, np. przy pracach W. Dworzaczka, *O badaniach genealogicznych ...*; A. Głowackiej-Penczyńskiej, *Rodzina staropolska ...*; J. Muszyńska, *Testamenty mieszczan szydłowieckich ...*; M. Surdackiego, *Rodzina i jej problemy ...*; M. Wyżga, *Rodzina chłopska ...*, brak roku publikacji, zaś przy pracy J. Muszyńskiej także i miejsca wydania.

Konkluzja końcowa

Zauważone pewne niedociągnięcia nie mogą przysłonić – co podkreślam – dużej wartości naukowej recenzowanej pracy. W sumie, przedłożona rozprawa doktorska mgr Justyny Wieczorek, przybliżyła szeroko i kompetentnie na podstawie skrupulatnych analiz treści testamentów całą złożoność więzi osobistych występujących w dawnej rodzinie szlacheckiej doby saskiej. Warto podkreślić, że swoje szczegółowe analizy autorka bardzo trafnie i udanie przedstawiła na tle ówczesnych stosunków prawnych odnoszących się nie tylko – podkreślam – w chwili konstituowania rodziny, tj. zawarcia małżeństwa, ale także jej trwania i rozpadu (szerokie, kompetentne odniesienia do dziedziczenia i spadkobrania wszystkich członków rodziny, w tym krewnych). Z całą pewnością praca stanowi kolejny, krok na drodze poznania najtrudniejszego obszaru funkcjonowania dawnej rodziny staropolskiej, jaką stanowią relacje osobiste między wszystkimi domownikami, podlegające wpływowi najróżniejszych czynników wewnętrznych i zewnętrznych.

Przedłożona do oceny dysertacja stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Autorka wykazała się w niej ogólną wiedzą teoretyczną z zakresu historii

społecznej i gospodarczej, także historii prawa oraz dowiodła umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Spełnia ona zatem kryteria zawarte w art. 13 ustęp 1 *Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. (z późn. zmianami) o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* i może być podstawą nadania mgr Justynie Wieczorek stopnia naukowego doktora nauk humanistycznych w zakresie historii. **Tym samym opowiadam się za dopuszczeniem pani mgr Justyny Wieczorek do dalszych etapów przewodu doktorskiego.**

Grabówka k. Białegostoku, 6 grudnia 2016 r.